

CSIBI LÁSZLÓ

KIBESZÉLETLEN TÖRTÉNETEK: A „KIS MAGYAR VILÁG” A FILMES EMLÉKEZETBEN

■ Az 1940-es erdélyi bevonulást nem tanították nekünk. Filmeken vagy tévében sem mutatták, majd amióta elkezdtek – elsősorban az anyaországi médiumok részéről – egy torzított képet kapunk: újabban a műsorokat a bevonulás alkalmára állított diadalkapuk, virágeső és hasonló, romantikus mázzal leöntött emlékképek dominálják. A nagy részben anyaországi finanszírozással vagy gyártásban létrejött munkák is hozzájárulnak a rendszerváltást követő időszakban gyökerező, párhuzamos Erdély-interpretációk kialakulásához, elterjedéséhez. Kérdés, hogy ha az időszakot és jelenséget a rendelkezésre álló audiovizuális produkciók alapján próbáljuk megérteni, mennyire fogunk torz képet kapni? Egyáltalán, nacionalista felhangok nélkül (hogyan) lehet a témáról filmet készíteni? Írásomban ezen a kérdésen elindulva töprengek, elsősorban mint olyan alkotó, aki maga is elkészítette saját munkáját a témában: 2015-ben az *Édes Erdély, itt voltunk* című dokumentumfilmünk arra tett kísérletet, hogy a második bécsi döntés idején, a határvonal mentén élő személyek tapasztalata alapján rekonstruálja a „kis magyar világot”. A jelenséget az elérhető audiovizuális termékekkel tükörben az *Édes Erdély, itt voltunk* című dokumentumfilmhez gyűjtött beszélgetésekből, az alábbi kulcsszavak alapján vizsgálom: *bécsi döntés, bevonulás, magyar–magyar kapcsolat, antiszemitizmus, rendszerváltás, identitástudat.*

A jelenség

■ „A múlt századi magyar történelem egyik napjainkig ható traumája kétségkívül a trianoni, amelynek a mozgókép eszközeivel való vizsgálata rendezőink komoly adóssága” – állítja Pápai Zsolt, és valóban, a bécsi döntéseket megelőző időszakban elenyésző azon alkotások száma, amelyekben határon túli területeket és/vagy embereket látunk, a témával hangsúlyosan a Magyar Film Iroda visszacsatolókat megörökítő dokumentumfilmjei² foglalkoznak először. A „kis magyar világ” – mind Magyarországon, mind Romániában – hosszú időn át tabu. Nincs filmes feldolgozása a Kádár-korszakban, ahogy a Ceaușescu korszakának filmjei is sajátosan közelítenek a második világháborús témához: szinte kivétel nélkül a román csapatok német seregek feletti győzelmének állítanak emléket. Rendszerváltás után Magyarországon megélnünk Erdély felfedezése iránti igény, ami számos – a témában készült – produkciót eredményez. A világhálón kutatva a videómegosztó portálok kínálatában ma többnyire az utóbbi évtizedben készült televíziós alkotásokat találjuk, ezek a negyvenes évek mozgóképes tudósításainak hangulatát idézik és táplálnak a nézőben nosztalgiaát a téma iránt.

A gyűjtések tökéletlensége

■ Az események 75 éves évfordulóján készült *Édes Erdély, itt voltunk* c. dokumentumfilmünk egyoldalú feldolgozásra vállalkozott: „a kis magyar világ” időszakából az észak-erdélyi magyar lakosság élményeit gyűjti, mellőzve a románokét. Azért is

egyoldalú, mert a kamera előtt valló embereket nem kérdezhettük minden részletre kiterően a négy év alatt lefolyt kommunistaüldözésekről, népességmozgatásról, erőszakos magyarosításokról – ezek hiányában az események feltárását korántsem tekinthetjük teljesnek.³ A mai magyar emlékezetpolitikát túlnyomórészt a pozitív emlékek dominálják, amelyek kevésbé személyes élményekből erednek. Olyan, mintha a be-, majd a négy évre rá következő kivonulás sajtóját lapoznánk fel: míg előbbi nagyszámban ismert, utóbbi szinte nem is létezik: mire a dolgok rosszra fordulnak, arról nem írnak napi szinten. Igazi tanúkat – a téma több évtizedes tabusítása miatt – ritkán szólaltattak meg a filmesek, és bár alkotásunkban erre törekedtünk, filmünk alcíme „hogyan éltem meg gyermekfejjel a kis magyar világot” is lehetne, hiszen alanyaink élményei többnyire gyermekkorban gyökereznek.

Az interjúkhoz ismeretségi körből, véletlenszerűen válogattunk, ez egyben annak biztosítéka, hogy alkotásunk nem egy előre meghatározott narratívát követ, ahhoz tudatosabban kellett volna szelektálni. „Oral history” típusú alkotások kapcsán fontos szempont, hogy a film kinek az emlékezete: az egyén tapasztalata, kollektív emlékezetben élő emlék, fantázia vagy ezek egyvelege? „Amikor a verbálisan előadott tanúságtétel átkerül az írás közegébe, archivális dokumentummá alakul át, ettől fogva a nyom paradigmájaként alkotja a történeti megismerés lehetséges (és biztos) kiindulópontját”⁴ – áll Gyáni Gábor tanulmányában, innen már egy lépés, hogy a torzult információk napjaink médiatermékeiben helyet igényeljenek és kapjanak maguknak. Audiovizuális termékeket vizsgálva azt is mérlegelnünk kell, hogy azok mennyire képesek egy politikailag kontrollált emlékezet-től eltérni, saját utat járni?

Hogyan értelmezzük a fennmaradt dokumentumokat, archív felvételeket, valamint a tanúvallomásokat?

■ A tárgyalt időszaknak jelentős fotódokumentációját ismerjük, ezeket a témában készült filmekben rendre viszont is látjuk. Bármelyik, illusztrációként alkalmazott képsor az eseményt pozitív és negatív kontextusban egyaránt ábrázolni képes, alapvetően a mellé rendelt narráció jelöli ki ennek irányát: filmen a bevonuló magyar seregeket ábrázoló képek tanúskodhatnak az észak-erdélyi magyarokra jellemző eufórikus állapotokról, de a román falvakban történt atrocitások illusztrálására is alkalmasak. Gyáni arra is rámutat, hogy a ma embere jelenbeli tapasztalati nyomán keresi a múlttal való találkozás lehetőségét,⁵ ennek fényében érdemes az Észak-Erdély Magyarországhoz csatolását feldolgozó televíziós és filmes munkákat értelmeznünk. Tegyük hozzá, a történészek (vagy a magukat ebben a minőségben feltüntető véleményformálók) egy nem elhanyagolható rétege politikai kurzusok elvárásainak, a nosztalgiára hajlamos közönséget célozva emlékezik a korszakról, amelynek közvetlen kapcsolata a jelennel megszűnőben van. Néhány év és egyetlen szemtanú sem marad az élők sorában. Onnantól a visszacsatolás éveit tanulmányok, dokumentumok mellett ellenőrizhetetlen forrásokból származó emlékezések és legendáriumok egyvelegéből fogjuk megidézni.

Hogyan kommunikál a mai média, és mit tapasztaltam a film készítése során?

■ Élete kiemelkedő eseményeként hivatkozott az összes interjúalanyunk a visszacsatolás hírére. Ez összecseng a televíziós alkotások narratívájával, bár a *Hagyaték* című adás szenvedélyes hangneme kétségkívül a negyvenes évek hangulatát idézi: „Nem volt tán soha boldogabb szeptember Székelyföldön, mint az 1940-es. [...] Az idegen uralom alatt sokat szenvedett magyarok örömkönnnyekkel és virágessal fogadták a bevonuló honvédeket. Húszerkesztés után végre újra otthon lehettek saját szülőföldjükön.”⁶ Bár interjúalanyaink nem tárgyalták, az adás a román félről is megemlékezik, miszerint „A hegyen túl azt harsogta a gyűlölkö-

dő sovíniszta propaganda – egy barázdát sem adunk az ősi román földből!”⁷ Az augusztus 30-i híradásoktól a két hét alatt tartó bevonulás végéig izgalommal terhelt napok voltak, interjúalanyaink elsősorban szüleik viselkedésére, a nagy készülődésekre – zászló és magyaros ruhák varrására –, a díszkapuk állítására, a bevonuló sereget köszöntő virágosokra emlékeznek. „Minden reggel leszedtük az összes virágot, de reggelre mintha a virágok is tudták volna, újra kinyíltak, jöhetett a következő öl virág. A természet is tudta, itt valami nagyon csodálatos dolog történik”⁸ – idézte fel M. J. a bevonulás napjait.

Ami a visszatérés, a bevonulás örömteli napjait-heteit illeti, a vizsgált média-termékek és a filmünkhöz gyűjtött interjúban eltérés nem létezik, amíg a román közösségeket ért atrocitásokra sor nem kerül. A visszacsatolás időszakának nem egy dicső fejezete ez, mégsem lehetet megkerülni azt. A *Tókéczki és Takaró* c. műsorban Kőő Artúr történelész tompítani igyekezik, arról beszél, hogy a kétéhetes bevonulást követően katonai közigazgatás bevezetésére kerül sor, minek okán: „A román történetírás majdnem ezer halottról beszél, ezek túlzó számok. Természetesen a bevonuló Horthy-katonák számlája írva az összes áldozatot. Látni kell, hogy történnek, problémák és összetűzések, de sok esetben a helyi lakosság leszámolása vagy számonkérése történik meg.”⁹ A *História* adásában Babucs Zoltán hadtörténelész is beszél erről: „Egyes településeken kerül sor fegyver használatra a magyar királyi honvédség részéről, amiről azért el kell mondanunk, hogy ezeknek a többsége jogosan történt, gondolok itt a Szilágy környéki eseményekre, ugyanis a területátadás előtt Nagyváradon, illetve Bors településen is zajlott román–magyar vegyesbizottsági tárgyalások a területátadás mikéntjéről, és ott lefektették azt, hogy amennyiben a kiürített területeken a bevonuló honvédek olyan egyénnel találkoznak, akik nem viselnek egyenruhát, de fegyver van náluk, azokat nem lehet a román hadsereg katonáinak tekinteni, tehát jogosultak a fegyverhasználatra a honvédség állományának tagjai Ebből adódóan kerültek sorra ezek az események.”¹⁰ Incidensekről interjúalanyaink is említést tettek, viszont ezek feltételezéseken és hallomásokon alapulnak. B. M. arról mesélt, hogy Szászrégen környékén a bevonuló századot a román pap lánya egy olyan virágcsokorral fogadta, amelyben egy robbanószer lett volna elrejtve, és ami egy honvéd kezében aztán fel is robbant.¹¹ D. M. úgy hallotta, hogy egy mezőszégi faluban a román pap az egyik honvédet meglőtte, mire a ló farka után kötötték, és úgy húzták végig az úton.¹² M. J. története szerint Maroshévízen egy, a biciklijét javító honvédet szúrtak le a románok, akik a tizedelés büntette ellenére sem voltak hajlandók felfedni az elkövető személyét.¹³ Az *Így veszett el Erdélyország (1940–1944)* dokumentumfilm is említést tesz a visszacsatolás során felmerülő konfliktusokról, részleteket viszont nem kapunk: „A Bihardiószegen, Nagyváradon történt incidensekről nem beszél a román történelem, de a magyarok által elkövetett Szilágyi vagy az ördögkúti megtorlások annál nagyobb hangsúlyt kaptak. A román források bestiális gyilkosságokról, rablásról, nők elleni erőszakról tesznek említést”¹⁴ – közli a narrátor. A szilágysági tragédiáról filmünkben is említést tesznek, D. M. tudta szerint Ördögkúton a román pap megmérgezte a kutakat, számítva arra, hogy az érkező magyar katonák majd azokból isznak. „És akkor volt egy kis rumli [...], hogy meg akarták mérgezni a magyarokat.”¹⁵

Ablonczy Balázs a hasonló incidensek kapcsán állapítja meg, hogy amíg a román emlékezetkultúrában ezek elevenen élnek, Magyarországon többnyire kényelmentlen hallgatás övezi őket.¹⁶ Kevés kivételt Domokos János 1996-ban bemutatott, *Tartsd eszedben* című dokumentumfilmje képez, ami az 1940-es ippí mészárlás történetét tárja fel, teszi azt a szemtanúk segítségével. A magyar honvédek konvojában az egyik szekéren szállított gránátok az ütődéstől felrobbantak. „Azután lett egy nagy kavarodás, összefogdostak embereket, ide hordták az iskola udvarára”¹⁷ – idézi fel egy lakos azt a napot, ami a „kis magyar világ” szégyenfolt-

jaként vonult be a történelembe. Kötetében Ablonczy a magyar hatóságok tudtával, esetenként támogatásával végrehajtott népitételekről tesz említést, ilyenekről interjúalanyaink is meséltek, mint CS. D., aki egy – a magyarok elől menekülni óhajtó román bíró esetét idézte fel. Miután az egyik falubeli fogatát próbálta elsajátítani, hatalmas duhajkodást követően a magyar katonák segítségével a menekülő bírót a falu szélébe szállították, sírhelyét megásatták vele, és azonnal lelőtték. „Minket, kisgyermeket elzavartak onnét, mi nem láttuk, csak hallottuk a puska-lövést”¹⁸ – emlékezett vissza forrásunk.

Filmünkben egy másik, a televíziós visszaemlékezésektől idegen jelenségről, a bevonuló seregek előljáróinak a román közösség irányába kifogásolható magatartásáról emlékeztek meg: F. K. református lelkész apja a kolozsborsai bekötőút-nál a seregek fogadására beszédet mondott, majd amikor a falu román papja is elkezdte köszöntőjét, a parancsnok a nyeregéből felemelkedve hátat fordított neki. „Amíg a beszéd tartott, ő nem fordult szembe a beszélővel. Ezt mi, gyermek is észrevettük.”¹⁹ Egy csíkszeredai személy, aki nem vállalta a kamera előtti szereplést, arról mesélt, miszerint az Ezer Székely Leány Napja találkozójára érkező Horthy Miklós és feleségének köszöntésére a népviseletbe öltözött csángók is felvonultak, viszont a kormányzó házaspár viseletük alapján azt gondolván, hogy románok, a műsor ezen pontján távoztak a helyszínről.²⁰ Nyilván a hasonló történetek és városi legendák valóságtartalmát nehéz ellenőrizni, viszont a visszatért területeken tapasztalható cinizmusról a hirtelenjében napvilágot látott gyászjelentések is tanúskodnak. D. Gy. felidézte, hogy Székelyudvarhelyen két nyomda egymással versengve nyomtatott ki ilyent: az egyik a *Mindenható Leu*, míg másik *Nagy-Romániának* állított emléket, interjúalanyunk ebből idézett: „A Nagyantant, Kisantant és a genfi Sóhivatal fájdalommal tudatja, hogy torzszülött fiuk, Nagy-Románia Bécsben hosszas orvosi műtétek után kiadta fekete lelkét, és legalul egy kiegészítés, miszerint »Feltámadunk, de te soha!«, zárójelben, a szedő megjegyzése”.²¹ Hasonló, a „trianoni születésű Nagy-Románia” gyászjelentőjét találjuk az *Erdély bevonulás 1940 c.* könyvben, melyet illusztráció gyanánt beépítettük dokumentumfilmünkbe. Szövege szerint az 1918-ban létrejött állam „22. éves zsenge korban hosszas szenvedés és betegség, valamint Sztálin dr. által végrehajtott amputálás és Hitler, Mussolini lelkiatyánk által beadott utolsó kenet után visszaadta lelkét nem a Teremtőjének, hanem az igazságtalanságot megbosszuló Őrangyalának. Nagyszájú, mindent megígérő, de semmit be nem tartó halottunk földi maradványait, miután Turnu-Severin már nem akarta befogadni, Bécsben helyeztük örök nyugalomra.”²²

Amiről a napjainkban készülő alkotások csak szűkszavúan ejtenek szót, azok a Magyarországról Erdélybe telepített közszolgák (ejtőernyősök), valamint a helybéliek kapcsolata. Ablonczy szerint a hivatalnokok Erdélybe való telepítésére azért volt szükség, mert a korábbi román adminisztráció diszkriminatív személyzeti politikájának következtében, valamint a nagy számban Magyarországra menekült közszolgák után kialakult hiány okán ezek helyben nem álltak rendelkezésre.²³ T. I. szerint a magyarországi hivatalnokok valósággal előzőnlötték az erdélyi nagy városokat,²⁴ B. M. szüleinek baráti körében nehezményezték, hogy a hivatalnokok „nem is ismerték tulajdonképpen az erdélyi helyzetet, idegenek voltak”.²⁵ M. J. magatartásuk kapcsán jegyezte meg, hogy „Néha úgy viselkedtek, mintha itt soha senki tanult ember nem lett volna. Mintha itt mindenki olyan süket lett volna, hogy nem lehetett [volna] ezekből előljárókat állítani... szóval nagyképűek voltak, amikor megérkeztek”.²⁶ K. G. I. szerint „Úgy jöttek be, mint felszabadítók, de egyúttal mint gyarmatosok”.²⁷ Értelemszerűen az iskolákban is megjelentek az anyaországból kihelyezett tisztviselők gyermekei, beilleszkedésük és megítélésük a felnőttekétől nem sokban tért el. D. Gy. szerint egy teljesen más mentalitást hoztak magukkal. „Rettenetes nagyra képzelték magukat.”²⁸ Székelyudvarhelyi diák-

éveit idézve mesélte, hogy bár a magyarországi osztálytársak között voltak rendesek is, de háromból kettő biztosan olyan volt, hogy „Nem lehetett az orrukát egy szaros piszkafával felérni.”²⁹ D. E. a leventeképzések kapcsán idézte az anyaországi iskolástársakat: „Nem is volt, ahogy az igazi barátság hogy kialakuljon köztünk. Olyan fellengősek is voltak”³⁰ – mesélte. A magyar állami adminisztráció látványosan eltért a 22 év román fennhatóság alatt tapasztaltakhoz képest, hiszen sok szempontból nagyon merev, paragrafusokhoz és szabályokhoz kötött volt. Anekdotaszámba megy a magyarországi tisztviselők és az erdélyi emberek közti konfliktusok száma, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchiában gyökerező szokásokból eredtek. F. K. a sepsiszentgyörgyi Református Tanítóképzőbe jelentkezett, édesapja levelére, amiben a Tekintetes Igazgatóságnál kérvényezte fia áthelyezését, válaszban az intézmény vezetője figyelmeztette, „Ő egyetemi tanár, és őt a méltóságos cím illeti meg, nem a tekintetes”.³¹ K. G. I. szerint a nehézséget elsősorban az okozta, hogy a román rendszer alatt a király kivételével mindenkit a *domnul*, azaz az úr megszólítás illetett, így történhetett, hogy az erdélyi embereknek sok bosszúságot okozott a magyarországi tisztviselőket megillető címek bonyolult rendszere. Anekdotáját, amelyet megosztott velünk, több helyszínen is elmesélték, mint olyant, ami a valóságban megtörtént: egy hivatalba érkező személyt azért kergették ki az irodából, mert a „nagyságos úr” helyett „méltóságos” címmel illette az ott dolgozó személyt. A másik irodában azt vétette el, hogy „nagyságosként” illette a „főnagyságost”, majd „kegyelmesként” szólította a „főkegyelemest”. D. M. ugyanezt sorolta, majd hozzáfűzte: „Tekintetes, nagyságos, méltóságos, kegyelmes... – édesapám azt mondta, hogy félkegyelmes... az erdélyi lélek nem volt ezzel megszokva.”³²

Ez a fajta megkülönböztetés a seregben is tapasztalható volt. Miután a bevonult anyaországi honvédeket hazaküldték, helyieket soroztak be. „Azóta sem láttam a vén Kárpátok olyan vidám sorozást, mint akkor. A székely legények boldogan öntötték magukra a mundért. Hiszen a gyűlölt Nagy-Románia után végre saját hazájukat védhették”³³ – közli a *Hagyaték* narrátora. Az *Így veszett el Erdélyország (1940–1944)* dokumentumfilmben egykori székely katonák vallanak, egyikük, Kelen István vallomása szerint honvédként nagyon jó sorsa volt: „A három hónap kiképzés után én egy olyan helyre estem be, valósággal – mondom, hogy talán az édesanyám hasában sem volt úgy dolgom.”³⁴ A bécsi döntés 80. évfordulóján sugárzott televíziós műsorban az „íróasztal mellett ücsörgő, terepmunkát nem végző történészeket” illetik kritikával, amiért az „az egészet egy ilyen giccsparádés dolognak mutatják be. Holott az a visszatérő katonák úgy érezhették magukat, mint Csaba királyfi győzedelmes hazatérő katonái 1940 szeptemberében”.³⁵ Interjúalanyaink is úgy emlékeznek, hogy amíg a háborús veszéllyel nem szembesültek, az erdélyi fiatalok vidáman vonultak be, viszont a honvédség kötelékében is megtapasztalhatták a magyarországi tiszteknek a visszacsatolt országrész lakóival szemben tanúsított viselkedését. K. G. I. sorköteles volt, elmondása szerint amellett, hogy nagyon durva fegyelmi rendszert alkalmaztak, ami esetenként a verésig is fajult, rendre sértegették őket, „Mámáligásnak hívtak”³⁶ – mesélte, majd felettesét említette, aki a sorakozók alkalmával rendre leteremtette az erdélyi legényeket, olyanokat üvöltve nekik, hogy „Szar alak! Tévedésből jött a világra, az édesanyja az első lyukon várta, maga meg véletlenül a hátsó lyukon jött ki!”³⁷

Az ilyen típusú viselkedések nem használták a magyar–magyar kapcsolatoknak, ezt fokozta a retteget kakastollas csendőrök szigora, ami az interjúalanyaink emlékezetében szintén elevenen élt. B. M.: „Valami olyan volt a megjelenésükben, hogy amikor elmentek mellette, az ember félreállt...”³⁸ D. M. egy lopáson tetten ért személyről mesélt, akit a kakastollas csendőrök vallattak, „Éjjel áthallatszott nálunk be a házba, hogy »jujj, jujj!« Botolták a talpát.”³⁹ B. M. arra emlékszik, hogy állandósult módszerük a megszégyenítés volt, ha egy tyúkot vagy egy kévét lopott

valaki, hátára kötötték azt, és a kakastollasok kíséretében végigvonulva a falun hangosan kellett kiabálnia, hogy „így jár, aki búzát lop» vagy »így jár, aki tyúkot lop».⁴⁰ 1941–43 között a budapesti 1-es számú cserkészcsapat szórványban élő magyar gyermekeket vitt táborozni, F. K. maga is így került Fonyód-Bélatelepre, ahol községi társaik csodálkozva kérdezték: „hogyan beszéltek magyarul, mikor ti oláhok vagytok, puliszkán éltek, és bocskorban jártok?»⁴¹ M. J. egy Székelyföldre látogató anyaországi előkelőséget idézett meg, aki csodálkozásának adott hangot, hogy „milyen szépen beszélnek magyarul”.⁴² B. E. szerint mindez jobban fáj, mint korábban, amikor a románok mondtak mindenfélét rájuk. „Joggal mondták, hogy nem ilyen lovat akartunk»⁴³ – vonta le a következtetését. CS. D. édesapját idézte, aki többször elpanaszolta, hogy Magyarországon őket oláhoknak nevezték. „Az a négy év is bizonyította, hogy minket nem fogadtak el testvérnépként. Azt hittük. De nem. Volt egy ilyen lekezelés...»⁴⁴ Természetesen jó dolgok is történtek: a városokon épültek az ONCSA-házak, beindultak a fejlesztések, rend és fegyelem uralkodott, de rövidesen – a háborús szükségletek miatt – a civil lakosságnak is áldozatot kellett hoznia. F. K. emlékei szerint 1942-től már csökkent a kenyér- és hús-adag. „Háború van, ne válogass!»⁴⁵ – hangzott el a rövid indoklás, miközben a katonaság számára rekvirálták a termékek egy részét. B. E. szerint a ruhaneműben is hiány keletkezett, ekkoriban jelentek meg a fatalpú cipők is. „Kelltek neked szebb jövő, itt van a jó facipő»⁴⁶ – idézte a gyorsan terjedő mondókat.

Interjúalanyaink és a televíziós produkciók is beszámolnak arról, hogy az 1920 előtti, nemzetiségekkel kapcsolatos hibákból okulva, a négy év alatt az iskolákban kötelező maradt a román nyelv oktatása. A *História* adásában hangzik el, hogy „Itt a minta a mai Romániának, a Históriainkban, ugye, hogy nagyon szép dolog lenne, hogyha magyarul tanulnának az erdélyi románok.»⁴⁷ Nem elvetendő gondolat, de bonyolult az 1940-es évek és napjaink közé egyenlőséget tenni, elég, ha csak a két nemzetiség szám szerinti eloszlását vesszük figyelembe. A *bécsi döntések nyomában* c. adásban a többi nemzetiségnek a revízióhoz való viszonyulásáról esik szó, innen tudjuk meg, hogy a románság körében is voltak, akik úgy gondolták, hogy Észak-Erdélyben óhajtanak maradni, „Többek között Iuliu Hossu görögkatolikus püspök, aki annak ellenére, hogy korábban, 1918 december elsején ő volt, aki felolvasta a Gyulafehérvári nyilatkozatot, tehát Erdély Romániához történő csatolásáról szóló nyilatkozatot, továbbra is ott marad. Tehát elég összetett a kép»⁴⁸ – állapítja meg Kőő Artúr történész. Gondoljunk csak el, ugyanez az állítás egy román történész szájából hogyan hangozna el Márton Áron személyét illetően? Hiszen a Dél-Erdélyben maradt, híveivel sorsközösséget vállaló püspök maga is a Romániában maradás mellett döntött.

Az ellátási nehézségek mellett a visszatérés mámoros pillanatait rövidesen a háború rideg valóságának árnyéka váltotta fel, ekkor már a sorozási kedv is alábbhagyott, D. E. szerint „Mindenki félt a postástól, hogy hova viszi a behívókat».⁴⁹ Zsigmond Attila filmje a székely legények megítéléséről és kvalitásaikról a televíziós produkciókból ismert patetikus hangnemben szól: „Tudta azt Horthy kormányzó urunk is, hogy jó, ha székely legények vannak a közelben. Kitüntetett figyelemmel viseltetett irányukban. Még egyenruhát is díszesebbet adatott rájuk. Úgy vélte, ők aztán megvédik a bajban. De a némettel nem lehetett lacafacázni.»⁵⁰ Úgy tűnik, a katonáknak sem minden esetben sikerült a rájuk leselkedő veszély nagyságát felmérni. T. I. a kolozsvári huszárezred tisztjeiről mesélt, akik egy alkalommal a Feleki-tető alatt felvonuló román seregekkel folytatott harcok után, Kolozsváron az ellenséges egyenruhához tartozó tányérsapkával játszadoztak, dobálták. „És nevetgéltek, hogy a tulajdonosa hogy elmenekült. [...] És akkor egyik napról a másikra felkerekedett a század, és a családtagokkal együtt eltűnt a nyugati ködben.»⁵¹ B. K. arról mesélt, hogy a frontvonal közeledtével a magyar vezetők teljesen összezavarodtak. Rokonainál, Bánffyhunyadon lakott az a honvéd száza-

dos, akit a helybéliek riasztottak, hogy sarkon vannak már az oroszok, mire az a keréken menekült Zilah felé. „Okos emberek, németek, magyarok, mit csináltak?”⁵² – tette fel a kérdést interjúalanyunk. A kudarcon az erdélyieknek is osztozniuk kellett. A kilátástalanságban a honvédek morálja is alábbhagyott, nem mindenki ragaszkodott a szabályokhoz, de ez sem maradt szó nélkül. K. G. I. azt az esetet idézte fel, amikor egy tiszt számonkérte a visszavonulók élén haladó egyik őrmestert, „»Té miért nem tisztelegsz a feljebbvalódnak? Hova való vagy?« Mondta, hogy székelyföldi. »Piszkos székelyek, nem védtétek meg Erdélyt!»⁵³ – jött a válasz. Ekkor fogalmazódott meg az erdélyiek körében, amit végül dokumentumfilmünk címéül választottunk, és amit többen felidéztek a kamera előtt, mint D. M.: „Szegegy apám azt mondta, jönnek, »Édes Erdély, itt vagyunk, s ha bajban vagy, itthagynunk«. Pontosan ez volt... úgy elmentek, mikor érezték, hogy baj van, szedték a sátorfájukat és eltűntek.”⁵⁴ A zavaros következtetések sorát folytatva, a *Tőkéczi és Takaró* című adás a Dél-Erdélyben maradt magyar nemzetiségűek északra vándorlásáról számol be, amibe Wass Albert esetét is sikerül belekeverni: „Hiszen minden magyar óhaja és szívügye volt, hogy végre ismét visszatérjen szeretett hazájába. Természetesen ezeket a konfliktusokat a későbbiek során '45 után a román bíróság újra előveszi, és hát, egy ilyen koncepciósnak az áldozata lesz maga Wass Albert, illetve apja Wass Endre. Mindannyian tudjuk, hogy egy koncepciósnak perről van szó. És szó sem volt olyan jellegű tettekről, mint amelyet aztán, a román bíróság a nyakukba próbált varrni”.⁵⁵ Ebből a tekervényes gondolatmenetből a néző sokat nem érthet meg sem a Wassék ellen folytatott tárgyalásokról, sem a déli területeken maradt honfitársak sorsáról.

Egy másik, megkerülhetetlen téma a tárgyalt időszakban a zsidóság jogfosztottsága és deportálásuk, amit a magyar hatóságok a legnagyobb szigorral hajtottak végre. Bár a produkciók nem kerülnek meg a témát, de igyekeznek a fókuszot levenni róla. Egy negyvenperces adásban a tragikus fejezetre pár pillanat jut: „A magyar adminisztráció beköltözésével a zsidótörvények is életbe léptek, illetve ezek megjelentek, ami egyenes ágon azt jelentette, hogy az itt élő, Észak-Erdélyben, Kolozsváron élő zsidó lakosságot érintette mindenféle negatív következményével. Először az eltulajdonítások, később a munkaszolgálat és ugye '44 tavaszán a deportálások formájában” – hangzik el a meghívott történész részéről a szűkszavú tényközlés.⁵⁶ Magunk is kíváncsiak voltunk, alanyaink hogyan élték meg, illetve több évtizedes távolságból miképpen látják ezeket az intézkedéseket, hiszen többnyire mindenkinek volt érintett barátja, osztálytársa, szomszédja, ismerőse a deportáltak között. Interjúalanyaink úgy nyilatkoztak, hogy bár nagyon sajnálták, de nem volt tudomásuk ezekről, vagy nem tehettek semmit ellene. Volt, aki szerint mindenki a maga dolgával volt elfoglalva, és olyan is, aki ahol és ahogyan tudott – igyekezett segíteni. Többször elhangzott az az állítás, hogy Horthy maga is védte a zsidókat, de a németek miatt egy idő után kénytelen volt ezzel felhagyni.

Amilyen ünnepélyes felhajtás övezte az 1940-es bevonulást, a visszavonulás olyan csendben ment végbe (ha eltekintünk a fegyverek zajától). Azoknak a napoknak nincs dicsőséges sajtója, aligha készültek propagandafelvételek, talán ezeket pótlandó készülnek napjainkban is lélekerősítő narratívával kísért audiovizuális alkotások. Amennyire kicsinyíteni igyekeznek a bevonuláskor, a magyarok részéről elkövetett incidenseket, annál nagyobb hangsúlyt kapnak a románok által elkövetett gyilkosságok. „1945 után, a másodszer is győztes szomszéd államok most már nemcsak gyanús kisebbséget, de halálos ellenséget is láttak a magyarországban [...] a román Maniu-gárdisták fejszéje és a szerb partizánok szuronyai magyar vértől piroslottak. Az elszakított magyarságnak rettenetes árat kellett fizetnie a néhány esztendői fellélegzésért”⁵⁷ – hangzik el a *Hagyatékb*ban. A *Tőkéczi és Takaró* c. adásban a románok 1944-es pálfordulása kapcsán hangzik el, hogy „a szovjet csapatokkal vállvetve a bosszúért lihegő románok Szárazajtán és egyéb te-

lepüléseken mintegy visszaadják az 1940-es úgynevezett magyar kilengéseket”.⁵⁸ Interjúalanyaink maguk is meséltek az 1944 őszen csoportokba vergődött románok által végrehajtott atrocitásokról: megalázások, tolvajlások, bántalmazások sora érte az észak-erdélyi területeken élő magyar közösségeket. Mégis, az összes nehézsége ellenére, interjúalanyaink kellemes élményként őrizték az időszakot, adott a kérdés, hogy a négy év kinek mit adott? „Ünnepeltünk, úgy éreztük, hogy miénk minden, nem emlékszem, hogy különösképpen valami változott volna a lelkieken kívül az életünkben”⁵⁹ – emlékezett vissza B. M. D. M. arról vallott, hogy „Félesztették bennünk az érzést, hogy magyarok vagyunk, de nem tartott sokáig. Jobb lett volna, ha nem jönnek, mert az ember sokkal nehezebben vált meg azután a hazaszeretettől”.⁶⁰ D. Gy. úgy vélte, hogy a négy évnek köszönhetően az észak-erdélyiek korlátlanul megélhették magyarságukat, „a negatív hozadéka meg inkább az, hogy annak a következményeként, végeredményben egy súlyos negatív tehertétellel kezdte meg a magyarság a '45 utáni korszakot”.⁶¹ D. M. szerint azontúl, hogy magyarságukat szabadon megélhették, a magyarországi nemzettársak kapcsán „a legrosszabb az volt, hogy már nem voltak azok, akik voltak annak idején”.⁶² Egy 2010-ben készült film Kós Károly leveléből idéz, amelyben az erdélyi polihisztor a csíkszeredai bevonulás kapcsán 1950. június 17-én a következőket írja: „1940-ben nem az a Magyarország jött vissza, akitől a sors 1919-ben elszakította Erdélyt és vele engem, ez egy más, beteg, halálra ítélt Magyarország volt, minden látó erdélyi magyarnak fájó csalódása. Idegen világ, sőt nekünk ellenséges világ, amit ma már ki merek mondani.”⁶³ Az elmúlt időszak televíziós produkciói ilyen következtetéseket nem vonnak le, ellenben a második bécsi döntés megértéséhez a térképek tanulmányozása, a történelmi könyvekből való tájékozódás helyett Wass Albert művét ajánlják, hiszen „ezt kellene ismerni és olvasni”.⁶⁴

Következtetés

■ Írásom nem politikai állásfoglalás, és nem is törekszik bármilyen nézőpont elfogadtatására, csupán – a dokumentumfilmes munkafolyamathoz hasonlóan – valamilyen igazság(ok) keresésére törekszik. A bevezetőben azt írtam, hogy az 1940-es erdélyi bevonulást sokáig nem mutatták a filmek és riportok, állítom, napjainkban sem a legjobb módon teszik azt. Nemrég egy fesztiválon zsűriző társaimmal arról vitáztunk, hogy tulajdonképpen mi a szerepe a dokumentumfilmnek? Bemutat, ismertet, emlékeztet, szórakoztat? Bármelyiket is választjuk, vitathatatlanul fontos feladatai közé tartozik a saját történelmünkkel való kendőzetlen, őszinte szembenézés. Ami az audiovizuális munkákat illeti, akár elfogadjuk (hiteles) forrásként, akár nem, azok széles közönségnek számára irányt mutatnak, kérdés, hogy mennyire tárgyilagosan teszik azt? Talán ez a rövid, televíziós és filmes alkotások tükörbeállítására is arról tanúskodik, hogy bőven van még munka. Nemcsak abban, hogy az elhallgatás helyett nyíltan beszéljünk kényes témákról, de abban is, hogy akár médiatartalom-készítőként, akár egyéb szakterület felől közelítve ezeket a diskurzusokat ne engedjük torzulni.

■ JEGYZETEK

1. Pápai Zsolt: *Nagymagyar retro*. Filmvilág 2005. 4. sz. 36.
2. *Észak felé!* (1938), a *Hazatért a Ruténföld* (1939), a *Kelet felé...* (1941) és a *Dél felé!* (1942)
3. Lásd Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Jaffa Kiadó, Bp., 2015.
4. Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010. 84.
5. Uo. 8.
6. *Hagyatékek*. Esküszünk, mi székeleyek. 2014. <https://nava.hu/id/1986996/> (letöltés 2024. január 27.)
7. Uo.
8. Szóbeli közlés, Csíkszereda, 2015. május 2.

9. *Tőkéczi és Takaró* – 80 éves a második bécsi döntés. 2020. <https://nava.hu/id/3715294/> (letöltés 2024. január 25.)
10. *História*, Kis magyar világ a bécsi döntések után. 2023. szeptember 9. <https://youtu.be/bX2FEoKnaw> (letöltés: 2024. február 25.)
11. Szóbeli közlés, Kolozsvár, 2015. július 5.
12. Szóbeli közlés, Kend, 2014. december 29.
13. Szóbeli közlés, Csíkszereda, 2015. május 2.
14. *Így veszett el Erdélyország (1940–1944)*. Rendező: Zsigmond Attila. Rex Video, 2011.
15. Szóbeli közlés, Dés, 2015. május 17.
16. Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*. i. m. 60.
17. *Tartsd eszedben*. Rendező: Domokos János. SPirea-media, Magyar Történelmi Film Alapítvány, 1996.
18. Szóbeli közlés, Várfalva, 2015. június 6.
19. Szóbeli közlés, Nagyvárad, 2014. december 13.
20. Szóbeli közlés, Csíkszereda, 2015. február 14.
21. Szóbeli közlés, Kolozsvár, 2014. december 16.
22. Prantner Zoltán: *Erdély bevonulás 1940*. Szalay Könyvek, Kisújszállás, 2013. 11.
23. Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*. i. m. 82–83.
24. Szóbeli közlés, Kolozsvár, 2014. december 6.
25. Szóbeli közlés, Kolozsvár, 2015. július 5.
26. Szóbeli közlés, Csíkszereda, 2015. május 2.
27. Szóbeli közlés, Kolozsvár, 2015. január 24.
28. Szóbeli közlés, Kolozsvár, 2014. december 16.
29. Uo.
30. Szóbeli közlés, Dés, 2015. május 17.
31. Szóbeli közlés, Nagyvárad, 2014. december 13.
32. Szóbeli közlés, Dés, 2015. május 17.
33. *Hagyaték*. Esküszünk, mi székelyek. 2014. <https://nava.hu/id/1986996/> (letöltés 2024. január 27.)
34. *Így veszett el Erdélyország (1940–1944)*. Rendező: Zsigmond Attila. Rex Video, 2011.
35. *Tőkéczi és Takaró* – 80 éves a második bécsi döntés. 2020. <https://nava.hu/id/3715294/> (letöltés 2024. január 25.)
36. Szóbeli közlés, Kolozsvár, 2015. január 24.
37. Uo.
38. Szóbeli közlés, Kolozsvár, 2015. július 5.
39. Szóbeli közlés, Kend, 2014. december 29.
40. Szóbeli közlés, Csíkszereda, 2015. február 14.
41. Szóbeli közlés, Nagyvárad, 2014. december 13.
42. Szóbeli közlés, Csíkszereda, 2015. május 2.
43. Szóbeli közlés, Csíkszereda, 2015. február 14.
44. Szóbeli közlés, Várfalva, 2015. június 6.
45. Szóbeli közlés, Nagyvárad, 2014. december 13.
46. Szóbeli közlés, Csíkszereda, 2015. február 14.
47. *História*, Kis magyar világ a bécsi döntések után. 2023. szeptember 9. <https://youtu.be/bX2FEoKnaw> (letöltés: 2024. február 25.)
48. *História*, A bécsi döntések nyomában. 2022. március 5. <https://youtu.be/2p3jLUfth7U> (letöltés: 2024. február 25.)
49. Szóbeli közlés, Dés, 2015. május 17.
50. *Így veszett el Erdélyország (1940–1944)*. Rendező: Zsigmond Attila. Rex Video, 2011.
51. Szóbeli közlés, Kolozsvár, 2014. december 6.
52. Szóbeli közlés, Győrmonostor, 2015. január 17.
53. Szóbeli közlés, Kolozsvár, 2015. január 24.
54. Szóbeli közlés, Dés, 2015. május 17.
55. *Tőkéczi és Takaró* – 80 éves a második bécsi döntés. 2020. <https://nava.hu/id/3715294/> (letöltés 2024. január 25.)
56. *História*, Kis magyar világ a bécsi döntések után. 2023. szeptember 9. <https://youtu.be/bX2FEoKnaw> (letöltés: 2024. február 25.)
57. *Hagyaték*. Mindent vissza!! Bécsi döntések, a revízió évei. 2015. április 12. <https://youtu.be/uWrtra7vy9E> (letöltés: 2024. január 31.)
58. *Tőkéczi és Takaró* – 80 éves a második bécsi döntés. 2020. <https://nava.hu/id/3715294/> (letöltés 2024. január 25.)

59. Szóbeli közlés, Kolozsvár, 2015. július 5.
60. Szóbeli közlés, Kend, 2014. december 29.
61. Szóbeli közlés, Kolozsvár, 2014. december 16.
62. Szóbeli közlés, Dés, 2015. május 17.
63. *Visszacsatolás. Észak-Erdély 1940.* Vera & Donald Blinken Open Society Archives, 2010. <https://youtu.be/DU5uj0znpDk> (letöltés: 2024. március 1.)
64. *Tőkéczki és Takaró – 80 éves a második bécsi döntés.* 2020. <https://nava.hu/id/3715294/> (letöltés 2024. január 25.)

